

Лясковська С.

**Діяльність органів ВУЧК-ДПУ УСРР
у сфері економіки (1921–1928 рр.) /**

**Наук. ред. Т.Вронська. – К.: Інститут історії України
НАН України; Національна академія
Служби безпеки України, 2016. – 508 с.**

Ця рецензія має більшою мірою презентаційний, а не апробаційний характер. Близько двох десятиліть років С.Лясковська вивчає діяльність радянських органів державної безпеки у сфері економіки, і майже стільки ж часу консультується зі співробітниками Інституту історії України НАНУ. Усі її попередні тексти, так само, як і ті, що лягли в основу рецензованої монографії, було апробовано в академічній установі, а висловлені при цьому зауваження авторка врахувала.

Слід визнати, що інтерес фахівців нашого інституту до цієї праці мав доволі прагматичний характер. У наявній пострадянській історіографії (як в Україні, так і в Росії) органи державної безпеки розглядалися винятково як каральний інститут. Діяльності чекістів у сфері економіки увага не приділялася. С.Лясковська розробила «білу пляму», а тому її тема викликала підвищену увагу.

Усі функції радянських органів державної безпеки у нинішній Росії всіляко пропагуються та глорифікуються. Якщо в пошуковій системі «Яндекс» ввести запит «Товариство вивчення історії вітчизняних спецслужб», одержимо до 2 млн згадувань в інтернеті. Цю організацію було створено в липні 2001 р. Як заявив президент товариства генерал-лейтенант державної безпеки О.Зданович, фінансують його колишні співробітники спецслужб, а нині – успішні підприємці. Сприяння в роботі надає також Федеральна служба безпеки, передусім у сфері інформації. Товариство створило свої відділення в багатьох регіонах Росії, має власне видавництво. У 2009 р. воно опублікувало величезний за обсягом документальний збірник «Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР», в наступного року побачив світ збірник «Чехословацкие события 1968 года глазами КГБ и МВД СССР». В анотації до них, написаній неначе під копірку, підкреслювалося, що у книгах висвітлюється «ретьельно спланована» та «скоординована експансія» західних спецслужб проти Угорщини/Чехословаччини, котра/котрі розглядалася/розглядалися ними як «слабка ланка» у стратегічній парадигмі «Східного блоку». У червні 2015 р. незмінний президент Товариства вивчення історії вітчизняних спецслужб, а за сумісництвом – співробітник науково-дослідного інституту військової історії Академії генерального штабу збройних сил Російської Федерації проф. О.Зданович відповів на таке запитання кореспондента однієї з провінційних газет: «Давно вже не є секретом, що західні спецслужби виділяють величезні гроші для “промивання” мізків росіян. На ваш погляд, у чому причина появи “слабких ланок”?». О.Зданович не обмежився росіянами, і заявив: «У сусідній державі (малася на увазі Україна – С.К.) виросло ціле покоління, негативно налаштоване щодо нашої країни. Заходу це грає на руку, відповідні спецслужби

тут внесли свою лепту. Треба навчитися передбачати розвиток подій і знати настрої у суспільстві. Об'єднавши зусилля, ми зможемо протистояти злу». Це інтерв'ю газета «Рязанские ведомости» надрукувала 12 червня 2015 р. під заголовком «Невидимий фронт: Війна на цій ділянці ніколи не припиняється».

Якщо йде війна, то треба воювати. С.Лясковська обрала найбільш лібералізовану в економічному й навіть у політичному сенсах епоху радянської історії – нещ. Її книгу не можна назвати фактографічною, конкретні події згадуються скупо. Переважає аналіз документів, що вийшли з надр ВЧК–ВУЧК та ОДПУ–ДПУ УСРР. Ідеться не про боротьбу чекістів із «контрреволюціонерами», а про їхні функції в економічній сфері. А проте перед читачами постають радянські органи державної безпеки як матеріалізоване втілення зловісної й безжальної більшовицької диктатури. Після розпаду СРСР чекісти-енкаведисти-кагебісти у черговий раз поспішили перейменувати свою установу. Цього разу вже за зразком демократичних країн Заходу – на «спецслужбу». Сучасне покоління громадян України повинно мати чітке уявлення про дії радянських органів безпеки, що їх наші попередники йменували коротко та з великої літери – «Органи». Вони нікому не служили, окрім купки вождів КПРС.

Авторка побудувала свою монографію за проблемною ознакою. У ній послідовно висвітлюються організаційно-правові засади діяльності органів держбезпеки у сфері економіки, методи, засоби та напрями оперативно-розшукових дій. Слід підкреслити, що нова економічна політика не розглядається як цілісний комплекс послідовних заходів, адже декрети й постанови, що регламентували функціонування суб'єктів господарської діяльності, нерідко суперечили один одному. Керівники партії, економісти та господарники не мали чіткого уявлення про економічну стратегію. В.Ленін відмовився від комуністичного штурму в 1921 р. в умовах всеохоплюючої кризи, яка вразила країну внаслідок здійснення попередньої політики – цілісної, продуманої, але утопічної. Свою невдачу він замаскував запровадженням поняття «воєнного комунізму», тобто комунізму, нібито нав'язаного обставинами війни, а не політичною доктриною. Але ані верховний вождь партії, ані більшість вождів другого ешелону, ані переважна більшість ще нечисленної тоді більшовицької «маси» не були налаштовані відступати. Заходи, пов'язані з допуском в економічне життя товарно-грошових відносин і вільного підприємництва, уважалися тимчасовим маневром, тобто відступом в очікуванні нового комуністичного штурму.

С.Лясковська прийняла це розуміння нової економічної політики, обґрунтоване в низці колективних монографій, опублікованих Інститутом історії України НАНУ. Виходячи з нього, вона проаналізувала процес трансформації надзвичайних комісій в органи державної безпеки, що відбувався впродовж 1920-х рр. і призвів до утворення чекістської вертикалі влади, формально підпорядкованої радянській вертикалі, а фактично – партійній, та й то – тільки на вищих ієрархічних щаблях. Функціонування цієї вертикалі мало відбуватися за певними правилами, нормативами, законами, тому що в іншому випадку від органів державної безпеки почала б виходити небезпека не тільки для суспільства, але й для партії та створеної нею держави (що насправді й трапилося, але пізніше – під час Великого терору 1937–1938 рр.). Головна цінність монографії С.Лясковської полягає в тому, що в ній послідовно та детально

аналізується комплекс заходів, обмежуючий правовий нігілізм «органів», які мали колосальні повноваження, у тому числі право винесення позасудових вироків, аж до вищої міри покарання (розстрілу), а також виконували ці вирокі. Як підкреслено у праці, функцію придушення «контрреволюції», під якою розумілася будь-яка протидія ленінській партії, у роки непу було поширено на економічну сферу. Адже партія, незважаючи на лібералізацію господарського життя, здійснювала не тільки політичну, а й економічну диктатуру.

Генеалогію господарських підрозділів чекістів С.Лясковська простежує від утворення у січні 1921 р. економічного управління (ЕКУ) ВЧК РСФРР на чолі з К.Артамоновим. До завдань нового підрозділу входили як боротьба з «контрреволюційною діяльністю», котра визначалася цілою низкою «забарвлень» (шкідництво, диверсії, шпигунство, саботаж), так і протидія криміналу, до якого відносили спекуляцію, мішечництво, розкрадання, посадові злочини. У лютому 1921 р. з'явився економічний відділ Центрального управління надзвичайних комісій у справах боротьби з контрреволюцією, спекуляцією й посадовими злочинами (колишня ВУЧК) з відділеннями в регіонах, який очолив відряджений в УСРР К.Артамонов. Ще через місяць Цупнадзком знову перетворився на ВУЧК у складі трьох управлінь – адміністративно-організаційного, секретно-оперативного, економічного. Від березня 1922 р. абревіатура ВУЧК, яка залишила по собі в Україні недобру пам'ять, зникла. ЦК КП(б)У оголосив про ліквідацію ВУЧК, що насправді виявилось реорганізацією: постало Державне політичне управління УСРР, в усьому підпорядковане ДПУ РСФРР, а після утворення СРСР – Об'єднаному державному політичному управлінню СРСР (ОДПУ).

Постать М.Скрипника в діаспорній і пострадянській українській історіографії вимальовується однозначно позитивно. С.Лясковська дає йому можливість формулювати цілі й завдання чекістів, тобто використовує пряму мову тодішнього наркома юстиції УСРР. Без усяких зусиль із боку авторки ми починаємо дивитися на М.Скрипника дещо по-іншому. Ось його виступ під час реорганізації органів державної безпеки: «Замість ЧК постало ДПУ, апарат політичного розшуку й дізнання з його новими, уточненими та поліпшеними методами... Форми нашої роботи на оборону робітничо-селянської влади тепер не ті, що були. Але ті самі завдання залишаються нам, той самий ворог стоїть перед нами, те саме почуття до нього заповнює наші душі, ті самі методи боротьби маємо перед собою. Завдання боротьби проти всіх ворогів робітничо-селянської диктатури, немилосердна судова розправа з усіма, хто повстає проти влади пролетаріату, це ми маємо чинити ще й надалі» (с.96–97).

У книзі знаходимо відвертий виступ генсека ЦК КП(б)У Л.Кагановича на з'їзді керівників ДПУ УСРР у червні 1925 р. з окресленням завдань, які стояли перед чекістами. Підкреслюючи, що «неп не ліквідував нашої класової боротьби», промовець наголошував: «Це є класова боротьба в новій формі. Це боротьба передусім у середині країни, фронт економічний і господарський. Хто кого поб'є у сфері економічній, той і буде панувати політично». І далі Л.Каганович називав противників радянського ладу, це – «старі спеці», яких більшовики «змушені були використовувати на виробництві», непмани в містах і селяни, котрих «ще треба завоювати». Специфіка роботи ЕКУ ВУЧК–ДПУ УСРР та його місцевих підрозділів, робить висновок С.Лясковська, полягала в тому,

що вони не лише протидіяли злочинам, які відносилися до їхньої компетенції, і здійснювали профілактичну роботу щодо їх запобігання, а й встановлювали контроль над фінансово-господарською діяльністю та особовим складом підприємств державної форми власності, кооперативними організаціями, брали активну участь у проведенні державних кампаній «чисток» адміністративного апарату від «неблагонадійного елементу».

Злочини, так само, як і «контрреволюційна» діяльність у цілому, були відносним поняттям. Наприклад, в УСРР після сфабрикованої «Шахтинської справи» розгорнулася масштабна боротьба з безневинними інженерами й техніками, яких звинувачували у «шкідництві», «шпигунстві» тільки тому, що вони мали дореволюційні дипломи про спеціальну технічну освіту.

«Класова лінія» в діяльності ВУЧК–ДПУ УСРР простежувалася чітко. З одного боку, в їх полі зору перебували дореволюційні кадри фахівців, яким дозволяли працювати й навіть добре оплачували цю працю – але до першого «проколу», коли вони ставали перед незав'язаними очима чекістської Феміди. З іншого боку – комуністи, котрі й після «проколів» користувалися вагомими привілеями. У книзі наведено директиву ЦК РКП(б) від 7 травня 1921 р., на підставі якої Ф.Дзержинський підписав наказ ВЧК від 5 липня того року «про притягнення до слідства комуністів». Партком, в якому був на обліку член партії, мав висловити своє ставлення до його провини впродовж трьох діб. При цьому судження парткому у цій судовій справі або досудовому слідстві «розцінювалося як партійна директива для працівників-комуністів судово-слідчих органів» (с.128).

Заслугою С.Лясовської стала розробка питання про оперативні обліки громадян органами ВУЧК–ДПУ. Облік «неблагонадійного елементу» використовувався паралельно з іншими, специфічними для органів державної безпеки, засобами: освідомленням, розшуком, наглядом, виїмкою, обшуком, арештом, дізнанням тощо. Метою оперативних обліків було накопичення, систематизація й аналіз даних про організації, окремих осіб і ситуацію в регіонах для здійснення профілактичних заходів, що запобігали небажаним для влади подіям. Й.Сталіна називають натхненником та організатором превентивних репресій. Цього не можна заперечити, але «профілактикою» чекісти займалися ще до того, як він завоював становище верховного вождя в партії й державі.

Як підкреслюється в монографії, ухвалене 24 травня 1922 р. «Положення про реєстраційну службу в органах ДПУ» визнавалося «технічною стороною оперативної роботи». Секретно-реєстраційні відділення в «органах» займалися обліком слідчих та архівних справ, обліком заарештованих, реєстрацією й обліком «неблагонадійного елементу», осіб, підозрюваних у злочинах, які відносилися до компетенції чекістів, колишніх білих офіцерів і взагалі всіх «колишніх», хто займав привілейоване становище за інших політичних режимів. Проскрипційні списки ДПУ мали враховувати у своїй діяльності всі партійно-радянські установи. Довідка про перебування у списку «неблагонадійних» перекреслювала біографію будь-якого громадянина.

«Неблагонадійність» мала два «зabarвлення» – політичне та економічне. Важко повірити, але на кожного підприємця, банкіра, приватного торгівця з великим оборотом порушувалася «справа оперативної розробки». На обліку перебували також відповідальні працівники радянських установ, підприємств,

організацій, які не займалися, але мали можливість займатися «крадіжками, хабарництвом, спекуляціями».

Надзвичайно цікаві дані подаються в підрозділі про конфіденційне співробітництво економічних служб ВЧК–ОДПУ і ВУЧК–ДПУ УСРР. Колишні революціонери-підпільники, які страждали від провокаційних методів царської жандармерії, самі взяли їх на озброєння після приходу до влади. Першим виявив ініціативу у цьому питанні верховний вождь партії й держави. Виступаючи на засіданні ВЦВК 1 (14) грудня 1917 р., В.Ленін підкреслив необхідність придушення «заможних класів» «тими засобами, якими вони придушували пролетаріат». У резолюції Всеросійської конференції надзвичайних комісій у червні 1918 р. наголошувалося, що «кожен метод боротьби, хоч би він був непристойний для соціалістів, може бути використаний, [...] оскільки мета виправдовує засоби» (с.193).

Аналізуючи інструкції ВЧК з агентурно-розшукової роботи, С.Ляковська пояснює різницю між сексотом та освідомлювачем. Інструкція, датована 1918-м роком, визначала агента «органів» як «особу, котра знаходиться у середовищі, що розробляється, або є близькою до нього. Ця особа є секретним співробітником до того часу, доки про її розшукову роботу не стане відомо середовищу, за яким встановлено нагляд». Натомість інформатори (освідомлювачі) були рядовими співробітниками установ і за невелику грошову винагороду мали повідомляти про все, що відбувалося на роботі, а саме «про наявність контрреволюційних елементів, організованого саботажу, використання службового становища з контрреволюційною та спекулятивною метою» (с.195). Далі у книзі детально висвітлюються методи вербування сексотів та інформаторів.

Життя громадян було відкритою книгою для органів державної безпеки. Радянська держава декларувала невідривну пов'язаність із народом, формувала управлінські апарати з представників народних низів і називала свою владу «робітничо-селянською». Так воно й було, але нічого доброго для суспільства з цього не випливало. Заповзаючи в народну товщу трьома вертикалями влади, вожді РКП(б)–ВКП(б)–КПРС намертво прив'язували суспільство до держави, позбавляючи його можливості робити самостійні рухи. Неможливо визначити, яка з трьох владних вертикалей була найбільш ефективною, але чекістська вертикаль із наwerbованими кадрами сексотів та інформаторів відіграла свою зловісну роль у перетворенні країни на колосальний концентраційний табір.

Центральне місце в монографії С.Ляковської займає розділ про контролюючу та інформаційно-аналітичну діяльність ВУЧК–ДПУ УСРР у сфері економіки. Завдяки розгалуженій мережі інформаторів та контролю над усіма сторонами життя чекісти мали чітке й доволі об'єктивне уявлення про загальну оперативну обстановку. На підставі інформації про політичні процеси у середовищі різних соціальних груп і прошарків, колишніх політичних партій, діяльності підприємств, ринкової кон'юнктури, специфіки проведення державних кампаній у сфері економічних відносин, а також аналізу ставлення різних верств населення до цих заходів складалися спеціальні повідомлення на ім'я партійних комітетів, секретарів ЦК КП(б)У, керівників державних органів.

Відсутність у багатьох регіонах надійного, компетентного державного апарату, здатного оперативно вирішувати складні проблеми, призводила до того, що на органи ВУЧК–ДПУ покладалося розв'язання й доволі незвичних для

їхньої компетенції проблем в економічній сфері: боротьба з господарською розрухою, голодом, епідеміями, безпритульністю, розбазарюванням дефіцитного палива, розчищення доріг від снігових заметів, обстеження та налагодження умов побуту робітників тощо.

Зокрема кампанія передачі націоналізованих підприємств в оренду приватним особам не обходилася без участі чекістів. Вони пильнували, щоб в оренду передавалися тільки неприбуткові або низькорентабельні підприємства, стежили за дотриманням на орендованих підприємствах законів про охорону праці, встановлювали негласний нагляд за службовцями наркоматів, які в межах своїх посадових обов'язків спостерігали за дотриманням умов договорів із боку концесіонерів.

Становлять інтерес відносини керівників ДПУ УСРР із верхівкою радянських економічних відомств, які розглядаються у книзі на прикладі листа заступника голови ДПУ УСРР (К.Карлсон) та очільника ЕКУ ДПУ (С.Мазо) наркомові фінансів УСРР (М.Полозу) від 1927 р. Обидва вказували на «перетягування» працівників їхніми колишніми начальниками при призначенні на нові місця, що часто-густо не відповідало потребам установ, куди вони переїжджали, а також на «кумівство», коли в одній установі працювали близькі родичі або особи «на підставі особистих взаємин» без урахування їх здібностей та професійних навичок. Деякі співробітники наркомату мали корупційні зв'язки з «приватниками», наслідком чого ставало зменшення оподаткування останніх. Наводилися конкретні факти, прізвища, місця роботи. Такий лист не був інформацією до роздумів – чекісти чекали повідомлень про вжиті заходи. З іншого боку, не існувало підстав для звинувачення їх у втручанні в роботу відомств.

Подібні негаразди в економічному житті існували завжди, існують і тепер. Проте керівники радянських відомств знали, що чекісти «тримають руку на пульсі» й наступного разу сигналізуватимуть уже в партійні органи. Радянська вертикаль влади, котра здійснювала поточне управління, підпорядковувалася партійній вертикалі, котра в управління втручалася епізодично, але мала диктаторські повноваження. Отже нагляд чекістів за функціонуванням органів управління економікою був ефективним.

С.Лясковська підкреслює, що відповідно до компетенції, наданої економічним підрозділам ДПУ–ОДПУ, співробітники цих структур повинні були відвідувати заводи, фабрики та установи, мали добре знати керівників підприємств, галузей і служб, брати участь у господарських нарадах, уживати своєчасних заходів з очищення госпапарату від «злочинних елементів». Усі ці завдання вирішувалися в тісному контакт з відомствами та наркоматами. «Госпоргани повинні зрозуміти, – писав Ф.Дзержинський, – що каральні органи працюють на їхню користь, а каральні органи повинні зрозуміти, що боротьба їх зі зловживаннями в госпорганах проти волі керівників цих госпорганів – безплідна та згубна» (с.395).

На відміну від ринкової, яка негайно реагувала на зміну кон'юнктури, радянська економіка була директивною, командною, у кінцевому підсумку – мертвою. Вона оживала тільки тоді, коли відчувала імпульси ззовні. Тому сигнали чекістів про вади в економічному житті мали велике значення. Не менше значення, як указує С.Лясковська, мала інформаційно-аналітична робота органів державної безпеки. Збирання й аналіз інформації покладалися на інформаційну

частину (пізніше – відділ), яка перебувала у складі секретно-оперативного відділу (пізніше – управління) ВУЧК–ДПУ УСРР. Короткотермінові зведення виготовлялися на друкарській машинці, а двотижневі огляди – у друкарнях. У зведеннях та оглядах фіксувалися не тільки негативні факти, події, явища, але й визначалися їх причини, надавалися рекомендації щодо усунення ймовірних конфліктних ситуацій. «Наші зведення такі, – указував Ф.Держинський, – що вони малюють однобічну картину – чорну, без правильної перспективи та без висвітлення нашої реальної ролі» (с.379). Власне, саме такого напрямку у висвітленні реальної дійсності вожді вимагали від органів держбезпеки.

Ефективне вирішення багатьох проблем, до чого були причетними співробітники ВУЧК–ДПУ, пояснювалося не лише тим, що чекістське відомство відрізнялося від інших господарських і державних органів високим ступенем централізації та виконавчої дисципліни, а й широкими повноваженнями, наданими йому як каральній структурі. Закріплення за органами державної безпеки права втручатися в будь-які сфери соціально-економічного життя призвело до зміцнення в них відчуття вседозволеності та зростання культу сили. Важкі наслідки створення структури, абсолютно незалежної від суспільства, більше того – структури, що перебувала над суспільством і мала у своєму розпорядженні весь репресивний інструментарій, були лише справою часу. Таким є кінцевий висновок у рецензованій монографії.

До цього треба додати, що на наступному історичному етапі, коли партія втягнулася в новий комуністичний штурм, вертикаль державної безпеки у структурі влади відірвалася від партійної вертикалі та стала не тільки самостійною, але й пануючою. Утвердження комуносоціалізму паралельно з визріванням сталінської одноосібної диктатури відбувалося насильницьким шляхом. Головну роль у злочинних, аж до геноциду, діях сталінської держави було покладено на ОДПУ–УДБ НКВС СРСР.

Текст монографії С.Ляковської ретельно вивірено, але нам усе-таки вдалося знайти деякі негаразди, пов'язані передусім із невластивим або властивим тільки для радянської доби слововживанням. Перш за все – термін «спецслужби», який у рукопису панував, а у книзі залишився в декількох місцях як реліктовий (с.7, 22, 25, 102). Не характерний для тоталітарного комуносоціалізму також термін «партійні лідери» (с.108). У СРСР правили «вожді». Поняття це семантично споріднене з такими дефініціями, як «фюрер», «каудильйо», «кондуктор», «провідник». Неправомірним видається формулювання «розвиток вільної торгівлі призводив до збільшення дрібнобуржуазної стихії» (с.180). Вільна торгівля – це і є «дрібнобуржуазна стихія» в радянському слововжитку. Шейла Фіцпатрик (с.20) – це жінка, а не чоловік. Рукопис Р.Подкура «Документи радянських спецслужб як джерело до вивчення політичних, соціально-економічних і культурних процесів в Україні» захищався в 1999 р. як дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата, а не доктора історичних наук (с.496).

Насамкінець хотілося б висловити побажання, щоб монографія С.Ляковської, віддрукована в кількості 300 примірників, увійшла у широкий науковий обіг. Для цього доцільно розмістити її електронну версію на веб-порталі Інституту історії України НАНУ.

С.В.Кульчицький (Київ)